

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2007 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2008

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2007

2

Vilnius 2008

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2007

2

Vilnius 2008

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2008
© Straipsnių autoriai, 2008

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

LIETUVIŲ IR LENKŲ SANTYKIAI RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE: 1944 M. ANTRA PUSĖ – 1953 M.

Įvadas. Lietuvių ir lenkų santykius Antrojo pasaulinio karo metais nagrinėjo nemažai Lietuvos ir Lenkijos tyrinėtojų. Ypač didelio susidomėjimo sulaukė lenkų ginkluoto pogrindžio veikla Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, lietuvių kolaboravimas su vokiečiais ir jų pozicija vietos gyventojų atžvilgiu ir kt. Tačiau liko beveik netyrinėti pokario metų tarpininiai lietuvių ir lenkų santykiai šiame regione, sovietinės administracijos etninė politika.

Pažymėtina, kad Antrojo pasaulinio karo metais lietuvių ir lenkų santykiai šiame regione buvo labai įtempti. Lenkai ir lietuviai dėl priešingų politinių siekių, požiūrio į šio krašto valstybinę priklausomybę atsidūrė skirtingose pozicijose. 1944 m. po Lietuvos reokupacijos tokių pozicijų laikėsi ne tik lenkų pogrindis Lietuvoje, bet ir sovietinės LSSR valdžios struktūros.

Straipsnyje siekiama apžvelgti lenkų ir lietuvių santykius Rytų ir Pietryčių Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pokario metais, išryškinti veiksnius, lėmusius etnodemografinės padėties ir tarpininių santykių kaitą, parodyti sovietinės administracijos požiūrį į šio krašto etnines problemas ir jų sprendimo būdus.

Pasirinktos chronologinės ribos sutampa su svarbiomis etninės politikos pokyčių ribomis. 1944 m. po sovietinės reokupacijos buvo tęsiama 1940–1941 m. vykdyta politika, siekiant iš viešos erdvės išstumti iki tol egzistavusias etninių grupių kategorijas ir jas niveliuoti. Šiems pokyčiams ypač palankus buvo intensyvus migracinis procesas iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos į Lenkiją (1944–1947 m.), turėjęs nemažą įtaką tarpininiams santykiams ir keitęs etninių grupių įtakos ribas (vienų etninių grupių (rusų

ir lietuvių) padėtis sustiprėjo, kitų (lenkų ar baltarusių) – susilpnėjo), taip pat spartus rusinimo procesas.

1953 m. riba ženklina stalinistinio laikotarpio pabaigą. 1944–1953 m. palaiptu buvo suformuotas koegzistencinis santykių modelis, „užšaldžius“ Antrojo pasaulinio karo metais pasireiškusių tarpetninius konfliktus. Tačiau tiriamuoju laikotarpiu viešojoje erdvėje pasitaikydavo tarpetninio nepasitenkinimo ir nacionalistinių nuotaičių apraiškų.

Lietuvos istoriografija nagrinėjamu klausimu negausi. Detalesnių istorinių tyrimų tarpetninių santykių tematika nagrinėjamu laikotarpiu nėra. Paminėtinas Irenos Miklaševič straipsnis¹, kuriame pristatomi kai kurie svarbesni LSSR valdžios politikos lenkų klausimu aspektai. Autorės nuomone, LSSR sudarytas galimybes plėtoti lenkų kultūrą, švietimą lėmė ir pačių lenkų pastangos. Tačiau šiomis priemonėmis siekta sovietizuoti Vilniaus krašto lenkus².

Vertinga yra Nastazijos Kairiūkštytės publikacija³, kurioje atsispindi lietuvių inteligentijos pastangos atkreipti dėmesį į Rytų ir Pietryčių Lietuvos etnodemografinę padėtį ir pagerinti etninės lietuvių grupės atstovų padėtį regione. Taip pat paminėtini tos pačios autorės straipsniai, skirti šio regiono etninių demografinių pokyčių, kuriuos sukėlė migraciniai procesai, problematikai⁴.

Etninius pokyčius Pietryčių Lietuvoje mūsų nagrinėjamu laikotarpiu aptarė Petras Kalnias⁵. Jo teigimu, vykdant Vilniaus krašto rusifikaciją kaip ją lengvinantis veiksnys buvo pasirinktas tarpinis polonizacijos etapas, proteguojant lenkų etninę grupę⁶.

Etninių ir kultūrinių pasikeitimų prielaidas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais aptarė Arvydas Anušauskas⁷. Galima pritarti autoriui, teigiančiam, kad etninius pokyčius pokario laikotarpiu lėmė intensyvūs migraciniai srautai ir rusinimo procesas. Iš tiesų Rytų ir Pietryčių Lietuvoje pirmaisiais pokario

¹ I. Miklaševič, Ocena kwestii polskiej przez władze Litewskiej SSR 1944–1965 (wybrane problemy), *Studium Vilnense*, 1998, vol. 8, nr 1, s. 176–179.

² Ten pat, p. 177.

³ N. Kairiūkštytė, 1956 m. rūpesčiai dėl lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 8, p. 49.

⁴ N. Kairiūkštytė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 124–141; N. Kairiūkštytė, Turto klausimai pirmosios gyventojų repatriacijos iš Lietuvos SSR į Lenkiją metais (1945–1946), *Lituanistica*, 1992, Nr. 3, p. 11–21; N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–298; N. Kairiūkštytė, 1956–1959 metų repatriacija iš Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos į Lenkijos Liaudies respubliką, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1996, Vilnius, 1997, p. 274–291.

⁵ P. Kalnias, *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje*, Vilnius, 1998, p. 41–50.

⁶ Ten pat, p. 45.

⁷ A. Anušauskas, Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 170–176.

metais ir XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje vyko intensyvi gyventojų kaita: prieš sovietinį režimą nusiteikę lenkai kėlėsi į Lenkiją, jų vietą iš dalies užėmė lojalūs atvykėliai iš kitų SSSR respublikų. Pasikeitusi etninė gyventojų sudėtis taip pat palankiai veikė asimiliacijos procesą.

Arūnas Streikus⁸ nagrinėjo sovietinio režimo pastangas performuoti etninį lietuvių tapatumą, taip pat aptarė sovietinio režimo etninę politiką Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Autoriaus teigimu, sovietinė valdžia pirmaisiais pokario metais vykdė Vilniaus krašto depolonizaciją, vėliau politiką radikalai pakeitė, nes etninės įtampos palaikymas buvo naudingesnis už laipsnišką šio krašto lituanizaciją⁹. Su autoriaus teiginiu galima sutikti tik iš dalies. Tiksliau būtų teigti, kad aukščiausia SSSR valdžia siekė dalinės Vilniaus krašto depolonizacijos, kitaip LSSR vadovybei nebūtų nurodžiusi griežtinti repatriacinių sąlygų, dėl ko dalis lenkų turėjo likti Lietuvoje. Antra vertus, aukščiausia LSSR valdžia lituanizacijos proceso neforsavo, nors turėjo planų 1945 m. Vilniuje įkurdinti 20 tūkst. lietuvių darbuotojų, o 1946 m. – Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse apgyvendinti 8 tūkst. lietuvių šeimų¹⁰. Tačiau šie planai nebuvo įgyvendinti, nors priemonių jiems realizuoti užteko.

Pažymėtina, kad LSSR valdžios pozicija lenkų atžvilgiu visą nagrinėjamą laikotarpį ženkliai nesikeitė. Aiškius kontūrus ji įgavo 1947 m., kai LKP(b) CK priėmė nutarimą, numačiusį plėtoti lenkų švietimą Lietuvoje¹¹. Vėlesniais metais išliko ta pati kryptis. 1950 m. VKP(b) CK nurodymu šio regiono gyventojams lenkams buvo suteiktos švietimo, kultūros plėtojimo gimtąja kalba galimybės. Sovietinis režimas tokiu būdu siekė sustiprinti sovietinę įtaką lenkams. Galima būtų pritarti istoriko Arūno Bubnio minčiai, kad sovietai lietuvių ir lenkų atžvilgiu laikėsi arbitro pozicijos¹². Ji išryškėjo jau 1945 m. pradžioje, kai vykstant lenkų persikėlimui į Lenkiją Maskvos pareigūnai dažnai tapdavo tarpininkais ar ginčų sprendėjais (pvz., Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto (vėliau – vyriausybės) vyriausiasis įgaliotinis evakuacijai¹³ ne kartą kreipėsi į rusų tautybės pareigūnus, kai su lietuvių atstovu nepavykdavo suderinti pozicijų ar kai abiejų pusių repatriacinių įstaigų vadovų prašymu jie atliko transportų į Lenkiją pakrovimo darbų kontrolierių funkcijas ir pan.). Panašios taktikos laikėsi ir

⁸ A. S t r e i k u s, Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos tautinį identitetą, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1, p. 7–30.

⁹ Ten pat, p. 22.

¹⁰ V. S t r a v i n s k i e n ė, Rytų ir Pietryčių Lietuvos apgyvendinimo planai ir jų realizavimas: 1944 m. antrasis pusmetis – 1946 metai, *Lituanistica*, 2007, Nr. 2, p. 21, 24.

¹¹ LKP(b) CK biuro posėdžio, įvykusio 1947 m. liepos 4 d., protokolas Nr. 141, *LYA: LKP dokumentų saugykla*, f. 1771, ap. 10, b. 145, l. 6–7.

¹² A. B u b n y s, Lietuvių ir lenkų pogrindžių pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir ypatumai, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, p. 139.

¹³ Straipsnyje vartojamas repatriacijos terminas.

Vilniaus krašto gyventojai lenkai, jiems aktualiais klausimais paramos dažnai ieškoje Maskvoje.

Lenkijos istoriografijoje lenkų ir lietuvių santykiams Antrojo pasaulinio karo metais ir XX a. antrojoje pusėje skirta daugiau darbų. Tačiau pokarinės lenkų padėties Lietuvoje tyrimų nėra labai daug. Paminėtina Aleksandero Srebrakowskio monografija¹⁴, nagrinėjanti Lietuvos lenkų padėtį sovietmečiu. Autoriaus nuomonė artima minėjtajai A. Streikaus pozicijai: įtemptais lietuvių ir lenkų santykiais Lietuvoje pasinaudojo SSSR vadovybė, kuri siekdama išlaikyti įtampą tarp lietuvių ir lenkų pastariesiems suteikė kultūros ir švietimo palaikymo galimybes¹⁵. Be to, lietuvių inteligentijos atstovų, formavusių visuomenės nuomonę, pastangos lituanizuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvą, A. Srebrakowskio nuomone, ilgam atėmė galimybę abiem tautoms susikalbėti ir prisidėjo prie to, kad čia gyvenę lenkai nesiejo sąvokų su Lietuvos SSR, bet su regionu¹⁶. Galima pritarti autoriui, kad lenkų regioninis tapatumas iš tiesų buvo gana stiprus. Tačiau lenkų atskirtį nuo LSSR nulėmė kitos priežastys. Jų reikėtų ieškoti radikaliuose pokario metų politiniuose, teritoriniuose pokyčiuose, kuriems lenkai nepritarė. Juk dar XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje (ir vėliau) tarp šio regiono lenkų sklاندė viltys prijungti kraštą prie Lenkijos. Tokias viltis žadino politinė liberalizacija SSSR ir Lenkijoje, suaktualinusi SSSR gyvenusių lenkų klausimą.

Paminėtinas Alicijos Paczoskos darbas¹⁷, kuriame lietuvių ir lenkų santykiai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje nagrinėjami 1944–1947 m. lenkų repatriacijos iš Lietuvos į Lenkiją aspektu. Tačiau reikia pažymėti, kad lenkų ir lietuvių gyventojų santykius autorė vertino per Lenkijos valstybės ir visuomenės interesų prizmę. Į lietuvių vienokių ar kitokių sprendimų motyvus nesigilinama, tiesiog konstatuojama, kad vykdydami perkėlimą lietuviai nerodė geros valios. Autorė pažymėjo, kad lenkų perkėlimo akcija padėjo depolonizuoti Vilnių¹⁸. Tačiau iš Lietuvos archyvinės medžiagos matyti, kad miestas buvo depolonizuotas tik iš dalies. Nors sovietinė LSSR valdžia siekė didesnės lietuvių koncentracijos Vilniuje, lituanizacijos tikslo ji nekėlė. Svarbiausias Vilniaus lenkų repatriacijos tikslas buvo sovietinės įtakos išplėtimas, nes čia gyvenę lenkai nebuvo sovietinio režimo šalininkai, jie trukdė sovietizuoti šią teritoriją.

Apibendrinant Lietuvos ir Lenkijos istoriografijoje vyraujančius sovietinės etninės politikos vertinimus galima teigti, kad jie gana skirtingi: vieni autoriai laikosi nuomonės, kad sovietinis režimas, siekdamas savų tikslų Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, pokario metais vykdė intensyvią depolonizaciją, kiti teigė atvirkščiai: proteguojant lenkų etninę grupę buvo tęsiamas šio regiono polonizavimas.

¹⁴ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001.

¹⁵ Ten pat, p. 307.

¹⁶ Ten pat, p. 117.

¹⁷ A. Paczoska, *Dzieci Jalty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003.

¹⁸ Ten pat, p. 337.

Pagrindinis šaltinis rengiant straipsnį buvo Lietuvos archyvų medžiaga. Vertingi dokumentai daugiausia sukaupti Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Viename iš jo poskyrių – LKP dokumentų saugykloje – saugoma aukščiausios LSSR partinės ir vietos partinės-administracinės valdžios dokumentacija. Tai įvairūs nutarimai, ataskaitos, informacija apie svarbesnius įvykius Rytų ir Pietryčių Lietuvoje nagrinėjamu laikotarpiu. Ji buvo pagrindas rekonstruojant LSSR partinės administracinės valdžios požiūrį į etninius klausimus. Nagrinėjamu laikotarpiu aprobavus VKP(b) CK buvo priimti keli sprendimai dėl lenkų. Jų pagrindinis tikslas – sovietinės įtakos lenkams padidinimas. Tam buvo sudarytos galimybės plėtoti kultūrą, švietimą gimtąja kalba.

Tarpetninius lietuvių ir lenkų santykius stebėjo ir gyventojų nuotaikas bei poziciją svarbesniais politinio, socialinio, kultūrinio-visuomeninio gyvenimo aspektais fiksavo sovietinio saugumo darbuotojai. Tokio pobūdžio informacija taip pat saugoma LYA. Ji pravertė atskleidžiant vietos lenkų gyventojų požiūrį į sovietinį režimą, įvairius pokyčius LSSR ir tarpetninius klausimus.

Kaip pagalbinė medžiaga buvo panaudota Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) saugoma LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje įstaigos ir Lenkijos Naujųjų aktų archyve (LNAA) – Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai iš LSSR teritorijos dokumentacija. Šios institucijos organizavo lenkų repatriaciją ir koordinavo visus su ja susijusius klausimus. Repatriacija buvo vienas veiksmų, kuris, viena vertus, prisidėjo prie lietuvių ir lenkų santykių įtampos padidėjimo, antra vertus, sovietinio režimo atstovams padėjo sustiprinti įtaką regione.

Lenkijos valdžios ir iš dalies visuomenės pozicijas SSSR gyvenusių lenkų atžvilgiu padėjo atskleisti Lenkijos užsienio reikalų ministerijos archyve saugomi dokumentai. Tai daugiausia Lenkijos ambasados Maskvoje susirašinėjimas su URM Varšuvoje. Remiantis jais galima teigti, kad Lenkijos visuomenę ir valstybines institucijas domino tautiečių likimas SSSR.

Etnodemografinė ir etnosocialinė situacija 1944 m. antroje pusėje – 1953 m.

Atskleidžiant tarpetninių santykių bruožus vertėtų plačiau apžvelgti etnodemografinę ir etnosocialinę padėtį nagrinėjamo laikotarpio pradžioje.

1944 m. liepos mėnesį Raudonoji armija užėmė Rytų Lietuvos rajonus. Po karo mūšių Švenčionių apskrityje labiausiai buvo nukentėję Adučiškis, Tverečius, Mielagėnai. Švenčionių miestas buvo sunaikintas 60 proc., Švenčionėliai – 50 proc.¹⁹ Vilniaus

¹⁹ LSSR Švenčionių apskrities apibūdinimas 1945 m. gegužės 20 dienai, *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 1651, l. 10.

mieste buvo sunaikinta daugiau kaip 30 proc. gyvenamųjų namų, nukentėjo daug žmonių ir įstaigų²⁰. Mažiausiai nukentėjo Trakų apskritis. Kaimo vietovėse karo veiksmai padarė mažiau nuostolių negu miestuose.

Ženklius buvo demografiniai nuostoliai. Kaip žinia, Rytų ir Pietryčių Lietuvoje nuo seno egzistavo etninių grupių įvairovė. Tačiau vokiečių okupacijos metais padėtis šiaame regione labai pakito. Visa žydų bendruomenė praktiškai buvo sunaikinta. Visoje Lietuvoje beliko tik keli tūkstančiai jos narių. 1944 m. sovietinės gyventojų registracijos duomenimis, Lietuvoje iš viso buvo apie 2 tūkst. žydų, iš kurių Vilniuje gyveno apie 1700. Tačiau turint omenyje, kad registracija neapėmė visų gyventojų, galima sakyti, kad žydų buvo kiek daugiau. Tai patvirtintų iš šio regiono į Lenkiją išvykusių žydų skaičius: 1944–1947 m., oficialiais duomenimis, į Lenkiją išvyko apie 2300 žydų tautybės žmonių²¹. Tačiau galima tvirtinti, kad realiai išvyko kiek daugiau, nes per Lietuvą ėjo žydų persiuntimo į Vakarų kelias²².

Tikslių statistinių duomenų apie kitų Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninių grupių gyventojus neturime. Galima pažymėti, kad didesnes etnines grupes sudarė lenkai, lietuviai, baltarusiai, rusai, mažesnes – žydai, totoriai, karaimai ir kt. 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje Švenčionių, Vilniaus (su Vilniaus miestu) ir Trakų apskrityse gyveno apie 250–260 tūkst. lenkų, per 175 tūkst. lietuvių, per 17 tūkst. rusų, per 6 tūkst. baltarusių ir keli tūkstančiai kitų tautybių žmonių²³. Tačiau įdomu pastebėti, kad dalis gyventojų naudojosi politine konjunkūra ir pagal tai identifikuosi su viena ar kita etnine grupe. Pagal 1942 m. gyventojų surašymą minėtoje Lietuvos dalyje gyveno apie 21 tūkst. baltarusių, apie 20 tūkst. rusų²⁴. Tačiau 1944 m. sovietinė gyventojų registracija užfiksavo gerokai sumažėjusį baltarusių skaičių, o rusų – daug daugiau. Tai leistų kelti prielaidą, kad dalis vietinių gyventojų save priskyrė ne baltarusių, bet lenkų ar rusų etninėms grupėms. Juo labiau, kad prasidėjus lenkų ir žydų repatriacijai į Lenkiją, pakeitus tautybę buvo daug galimybių išvykti iš sovietinio teroro apimtos Lietuvos.

Etnodemografinę padėtį nagrinėjama laikotarpiu labiausiai veikė migracija į ir iš regiono. Po masinio lenkų išvykimo 1944–1947 m. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje įsikūrė daug atvykėlių iš kitų SSSR regionų. Tarp jų buvo įvairių tautybių asmenų, tačiau vyravo slavai (rusai, baltarusiai, ukrainiečiai, lenkai). Išimti sudarytų tik Vilniaus mies-

²⁰ 1944 07 15–21 d. LKP (b) CK informacinis pranešimas Nr. 1, ten pat, f. 1771, ap. 7, b. 193, l. 3–4.

²¹ Išvykusių į Lenkiją transportų sąrašai pagal repatriacinius rajonus, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 203, l. 5–35.

²² 1946 m. sausio mėnesį sovietiniai pasienio kariuomenės daliniai sulaukė 96 žydus, bandžiusius slapta patekti į Lenkiją.

²³ V. S t r a v i n s k i e n ė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai), *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 17–19.

²⁴ 1942 m. gyventojų surašymo duomenys pagal apskritis, *LCVA*, f. R-743, ap. 5, b. 45, l. 22–24, 50, 75.

tas, kuris kaip LSSR sostinė traukė lietuvius studijuoti ar dirbti. Lenkų atveju vienas jų traukos į Rytų ir Pietryčių Lietuvą veiksnių buvo vienodesnė etnodemografinė padėtis (lenkai čia užėmė kompaktišką padėtį), palankesnis vietinės sovietinės valdžios požiūris į lenkų problemas ir jų sprendimo būdus. Nuo 1944 m. čia veikė lenkų švietimo įstaigos, vyko pamaldos lenkų kalba, nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pirmosios pusės labiau plėtotas kultūrinis gyvenimas (ėjo spauda gimtąja kalba, veikė meno ansamblis ir kt.). Tuo tarpu Baltarusijos lenkų padėtis buvo gerokai sunkesnė. Jau pirmaisiais pokario metais Baltarusijos vietinės valdžios požiūris į etninį klausimą buvo toks: „<...> darbą su gyventojais reikia vesti ta linkme, kad palaipsniui keisti juos jei ne į baltarusius, tai į rusus“²⁵. Toks požiūris išliko visą sovietmetį.

Reikia pastebėti, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje specifinė padėtis buvo nuo pat pokario metų. Tačiau šį regioną reikėtų suskirstyti pagal rajonus: vienokia lenkų padėtis buvo Švenčionių ir Trakų apskrityse, kur jie telkėsi tam tikrose vietovėse, ir visai kitokia Vilniaus apskrityje, kur lenkai sudarė daugumą gyventojų. Čia į vadovaujančius partinius, administracinius, ūkinius postus daugiausia buvo paskirti atvykėliai iš kitų SSSR vietų, prie kurių vietos gyventojai turėjo prisitaikyti. Kasdieniniame viešajame gyvenime dominuojanti kalba buvo rusų. Lietuvių kalbos beveik niekas nemokėjo ir nesistengė išmokti. Lenkiškose mokyklose lietuvių kalbos praktiškai nebuvo mokoma. Lietuvių migracija į šį rajoną buvo nežymi. Tokia padėtis sudarė sąlygas konservacinei ir izoliacinei aplinkai.

Pirmaisiais sovietinės reokupacijos mėnesiais daug regiono gyventojų susidūrė su sunkia ekonomine ir socialine situacija. Sudėtingiausia ji buvo Vilniuje. Trūko maisto produktų, stigo vandens, kuro, elektros. Buvo įvestos maisto ir pramoninių prekių kortelės, pagal kurias ne visada pavykdavo apsipirkti. Kaimo gyventojams labiau trūko pramoninių prekių, slėgė dideli mokesčiai ir prievolės. Mokesčiai palaipsniui buvo didinami.

Bene didžiausią įtaką etnosocialinei regiono struktūrai turėjo 1944–1947 m. repatriacijos procesas, dėl kurio pakito etnosocialinė struktūra (praktiškai neliko lenkų inteligentijos, amatininkų, turtingesnių miestiečių ir ūkininkų). Kita vertus, repatriacija palengvino sovietizavimo ir kolektyvizacijos procesus. Priešiška sovietų atžvilgiu nusiteikusius lenkus pakeitė lojalūs atvykėliai iš SSSR. Siekdama užbaigti kolektyvizaciją, LSSR administracinė valdžia ėmėsi šio regiono gyventojų perkėlimo į kitus krašto rajonus. Iš Pietryčių Lietuvos XX a. šeštojo dešimtmečio pirmojoje pusėje buvo numatyta išskeldinti 6 tūkst. šeimų, iš kurių 4 tūkst. – 1951–1953 m.²⁶ Planų iki galo

²⁵ E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok, 2005, s. 122.

²⁶ T. Bairauskaitė, *Kolektyvizavimo užbaigimas Pietryčių Lietuvoje: valstiečių šeimų perkėlimas, Lietuvos istorijos metraštis. 1989 metai*, Vilnius, 1990, p. 69.

įgyvendinti nepavyko. Buvo perkelta apie 2 tūkst. šeimų, iš viso 8,5 tūkst. asmenų²⁷. Bet dėl sunkių ekonominių ir socialinių sąlygų naujoje gyvenamoje vietoje, įtemptų tarptautinių santykių dalis persikėlusiu asmenų grįžo atgal.

LSSR sovietinės valdžios atstovų lietuvių požiūris į lenkus

Reikia pažymėti, kad LSSR vadovybės požiūris į Rytų ir Pietryčių Lietuvoje bei kitose apskrityse gyvenusius lenkus skyrėsi. 1944–1947 m. repatriacijos metu dėl Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyvenusių lenkų etninės kilmės didesnių diskusijų nekilo. Tačiau likusioje Lietuvos dalyje gyvenę lenkai buvo vertinami kaip sulenkėję lietuviai. Tai patvirtina LSSR užsienio reikalų komisaro Povilo Rotomskio pozicija derybose dėl repatriacinės sutarties pratęsimo 1945 m. pabaigoje. Tada prosovietinės Lenkijos vyriausybės atstovai iškėlė kitose Lietuvos apskrityse gyvenusių lenkų repatriavimo būtinybę. Dėl to konsultuojantis su SSSR užsienio reikalų liaudies komisaru Viačeslavu Molotovu jam buvo paaiškinta, kad ten gyvenančių lenkų dauguma – tai sulenkėję lietuviai, kurie tik siekia pasprukti nuo sovietinės santvarkos²⁸. Todėl iš šios Lietuvos dalies išvykti į Lenkiją pavyko nedaugeliui. Iš 1945–1946 m. užsiregistravusių daugiau kaip 18 tūkst. asmenų, oficialiais duomenimis, pavyko išvykti apie 2 tūkst., realiai – kiek daugiau.

LSSR aukščiausios partinės ir administracinės valdžios atstovai lietuviai atstovai padėtį pirmiausia vertino iš LSSR pozicijų. Buvo siekiama sustiprinti sovietinę įtaką, pirmiausia Vilniuje. Tačiau čia sovietų šalininkų buvo mažai, todėl svarstyta, kaip pakeisti buvusią padėtį. Tam ypač pravertė 1944 m. rugsėjo 22 d. repatriacinė sutartis su Lenkija, pagal kurią iš Lietuvos, daugiausia iš rytinės ir pietrytinės dalies, turėjo repatriuoti lenkai ir žydai. Jų vietą užėmė palankiai sovietinio režimo atžvilgiu nusiteikę atvykėliai iš SSSR. Vien 1945–1946 m. Vilniuje apsigyveno per 100 tūkst. naujų gyventojų.

Kiek plačiau vertėtų aptarti LKP(b) CK pirmojo sekretorius Antano Sniečkaus poziciją. Kaip teigė istorikas Vytautas Tininis, A. Sniečkus buvo tikras stalinistas, kuriam tautiniai reikalai buvo antraeiliai²⁹. Tačiau lietuvių ir lenkų santykių klausimas jam buvo išskirtinis. Dėl lenkų jis turėjo tvirtą ir aiškią nuomonę. Iš A. Sniečkaus užrašų matyti, kad jis nuosekliai sekė sudėtingus ir įtemptus lenkų ir lietuvių santykius Antrojo pasaulinio karo metais, lenkų laikyseną SSSR atžvilgiu, ginkluotus lenkų pagrindžio veiksmus prieš lietuvius ir kt.³⁰ 1944 m. liepos 13 d. atvykusiam į Vilnių A. Sniečkui

²⁷ Ten pat, p. 71.

²⁸ LSSR vyriausybės delegacijos ataskaita apie darbą Lenkijos Respublikoje 1945 12 2–11 d., *LCVA*, f. R-1019, ap. 4, b. 6, l. 10.

²⁹ V. T i n i n i s, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 146.

³⁰ A. Sniečkaus užrašai bloknoutuose, *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 21, l. 61.

teko susidurti su gana sudėtinga situacija. Mieste dominavo lenkai, be kita ko, gana priešiška nusiteikę SSSR atžvilgiu. Todėl „lenkų klausimą“ buvo bandoma vienokiu ar kitokiu būdu išspręsti. LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus linko prie nacionalistiškai nusiteikusių lenkų izoliavimo kelio. Tam pritarė ir kiti aukšti LSSR administracijos atstovai lietuviai. 1944 m. liepos viduryje jis kreipėsi į VKP(b) CK prašydamas nuginkluoti lenkų nacionalistus (Armijos Krajovos dalinius)³¹. Į tai buvo atsižvelgta. Tačiau Armijos Krajovos dalyvių internavimas 1944 m. liepos mėnesį palietė daugelį Vilniaus miesto lenkų šeimų ir sukėlė jų nepasitenkinimą sovietų valdžios veiksmais bei atnešė priešingą rezultatą – padaugėjo sovietams priešiška nusiteikusių lenkų.

Kita vertus, lenkų atžvilgiu buvo imtasi diferenciacinės politikos: jiems suteiktos galimybės plėtoti švietimą, kultūrinį ir visuomeninį gyvenimą. 1944 m. spalio 6 d. LKP(b) CK nutarimu buvo leista veikti dviems lenkų teatrams – muzikiniam ir dramoms, mokykloms lenkų kalba (nors būtent šį žingsnį lenkų pagrindžio organizacijos Lietuvoje įvertino kaip sovietizavimą, tačiau lenkams gyventojams ir mokytojams patarta neboikotuoti mokyklų), leisti komunistinio pobūdžio dienraštį „Prawda Wileńska“. Tačiau iš kitos pusės – lenkų profesūros ir kitų mokslo ar švietimo darbuotojų profesinė veikla buvo apribota, susiaurintos galimybės studijuoti. Kai Lenkijos vyriausybės vyriausiasis įgaliotinis repatriacijai iš LSSR Stanisławas Ochotskis kreipėsi dėl lenkų profesorių įdarbinimo, jam buvo atsakyta, kad studijų lenkų kalba nebus, todėl jų paslaugos nereikalingos. Lenkų jaunimas studijuoti negalės, nes jie nesą SSSR piliečiai³².

Sovietams socialiai artimų sluoksnių lenkus buvo bandoma patraukti į savo pusę. Susitikimuose su jais A. Sniečkus pabrėždavo, kad dėl sunkios lenkų padėties buvo kalti vokiečiai okupantai, nes jie iš ūkių iškėlė lietuvius ir juos dalinai apgyvendino lenkų ūkiuose, pastaruosius iš jų išvarė. Tačiau dabar galima gauti žemės³³. Jis taip pat kėlė geresnio Vilniaus miesto gyventojų aprūpinimo duona, kuru klausimus.

Kitas „lenkų klausimo“ sprendimo būdas – jų repatriacija į Lenkiją. LSSR vadovybė bandė pasinaudoti vykusia akcija ir taip išspręsti lenkų problemą. Kadangi nemaža dalis lenkų palaikė ir rėmė lenkų pagrindžio struktūras, kėlusias nepriklausomos Lenkijos atkūrimo su ikikarinėmis valstybinėmis sienomis klausimą, tai buvo nuspręsta nacionalistiškai nusiteikusius lenkus paskatinti išvykti į Lenkiją. Tam buvo panaudotos administracinės, represinės priemonės (užsiregistravusiems, bet išvykimo vengusiems asmenims liepta per trumpą laiką išvykti iš Vilniaus, įmonių ir įstaigų vadovybei buvo nurodyta nepriimti jų į darbą, agitavusieji prieš išvykimą buvo suimami ir kt.).

³¹ LKP(b) CK organizacinio-instrukcinio skyriaus vedėjo Šupikovo 1944 m. liepos 15 d. raštas VKP(b) CK organizacinio-instrukcinio skyriaus vedėjui Šambergui, ten pat, f. K-8, ap. 1, b. 2, l. 4.

³² Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai iš LSSR S. Ochotskio 1945 m. sausio 9 d. ataskaita, NAA, f. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai iš LSSR, 29, l. 8.

³³ Informacija apie padėtį LSSR žemės ūkyje, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 195, l. 2.

Tačiau sprendimas vykdyti lenkų perkėlimą iš Lietuvos (tuo pat metu ir Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos) buvo priimtas VKP(b) CK, o Lietuvoje jis įgyvendintas su VKP(b) CK biuro Lietuvai priežiūra ir kontrole. Jo posėdžiuose ne kartą buvo svarstomas repatriacijos klausimas ir LKP(b) CK ir LKT vadovai buvo kritikuoti dėl per mažos kontrolės ir proceso vilkinimo. Jiems nurodyta imtis griežtų priemonių padėčiai pagerinti. SSSR vadovybei informaciją apie repatriacijos eigą teikė sovietinio saugumo struktūros Lietuvoje. Jos pabrėždavo nacionalistiškai nusiteikusių lenkų daromą žalą sovietinio režimo įtvirtinimui.

Apskritai reikia pažymėti, kad sovietai lenkais nepasitikėjo. Iškalbingas faktas, kad lenkų komunistų buvo vienetai. 1945 m. Vilniaus mieste iš viso buvo 1521 komunistas, iš jų 1 lenkas. Per metus komunistų padaugėjo iki 2950, iš jų lenkų – 14³⁴. Tačiau jų gretos augo dėl iš kitur atvykusių lenkų. Vis dėlto lenkų komunistų padėtis Vilniuje ir Vilniaus krašte buvo stiprinama. Maskvai leidus 1944 m. rugsėjo mėnesį Vilniuje buvo įkurtas komunistinės Lenkų patriotų sąjungos skyrius. Jo poskyriai veikė 19-oje vietovių³⁵. Ši organizacija siekė sustiprinti sovietinę įtaką tarp lenkų, nors jos reikšmė ir vaidmuo buvo nedidelis. Ji turėjo tik apie 7 tūkst. narių, nors Vilniuje ir Vilniaus krašte gyveno apie 250–260 tūkst. lenkų.

Panašiai kaip Vilniaus mieste, taip ir Vilniaus apskrityje pirmaisiais pokario metais komunistų partijos gretos augo atvykstant į šią apskritį naujiems žmonėms. Tokia pati situacija išliko ir vėliau. 1948 m. Vilniaus apskrityje kompartijai priklausė 553 asmenys, iš kurių 383 rusai, 47 ukrainiečiai, 39 baltarusiai, 28 žydai, 21 lietuvis, 19 lenkų, 16 kt. tautybių³⁶. Vietiniai gyventojai lenkai ir lietuviai sudarė tik 7 proc. visų partijos narių. Vadovaujantys kadrų buvo atsiųsti: apskrities LKP(b) pirmasis sekretorius – ukrainietis, sekretorius agitacijai ir propagandai – rusas, saugumo viršininkas – ukrainietis³⁷.

Aiški LSSR partinės administracinės vadovybės kryptis lenkų atžvilgiu išryškėjo 1947 m., kai pasibaigus repatriacijai iškilo tolesnio lenkų švietimo klausimas. Tų pačių metų viduryje LKP(b) CK numatė, kad švietimas lenkų kalba Lietuvoje bus plėtojamas³⁸. Vėlesniais metais ši kryptis įgavo aiškius kontūrus, nors dėl to kilo nemažai diskusijų. 1948 m. pirmojoje Vilniaus apskrities komiteto partinėje konferencijoje LKP(b) CK sekretorius Danijilas Šupikovas sakė: „Lenkų piliečiams buvo sudaryta

³⁴ Vilniaus miesto 2-osios partinės konferencijos, įvykusios 1946 m. balandžio 24–25 d., medžiaga, ten pat, f. 3109, ap. 3, b. 59, l. 21–22.

³⁵ A. S r e b r a k o v s k i, min. veik., p. 79.

³⁶ Ataskaitinis pranešimas apie Vilniaus apskrities komiteto darbą 1946 m. balandžio 14 – 1948 m. kovo 19 d., *LYA*, f. 425, ap. 4, b. 16, l. 135.

³⁷ Vilniaus apskrities komiteto plenumo, įvykusio 1948 m. kovo 20 d., protokolas Nr. 1, ten pat, b. 18, l. 2–3.

³⁸ LKP(b) CK biuro posėdžio, įvykusio 1947 m. liepos 4 d., protokolas Nr. 141, ten pat, f. 1771, ap. 10, b. 145, l. 6–7.

galimybė išvažiuoti į Lenkiją. Todėl tiems, kurie neišvažiavo, reikia rinktis rusų arba lietuvių kalbą, kurią mes turime galimybę mokyti³⁹. Kadangi Lietuvoje labai trūko kadru lenkų mokyklose (1945–1946 m. į Lenkiją išvyko per 2 tūkst. mokytojų), nebuvo mokymo priemonių ir programų, buvo nuspręsta lenkiškas mokyklas palaipsniui (per 3–4 metus) paversti lietuviškomis ar rusiškomis (daugiau lenkiškų mokyklų buvo verčiamos rusiškomis). Kai kurių mokyklų mokytojų, vadovaujančių švietimo kadru etninė sudėtis (daug rusų) taip pat lėmė, kad dažniau buvo pereita prie dėstymo rusų kalba. Be to, lenkai tėvai skundėsi, kad lietuviškai vaikams mokyti per sunku (kai kurios mokyklos lietuviškomis tapo tik formaliai, nes jose mokslas buvo tęsiamas lenkų kalba) ir reikėtų pereiti prie artimesnio jiems mokymo rusų kalba, paliekant lenkų kalbos dalyką⁴⁰. Tokią gyventojų lenkų poziciją palaikė Vilniaus apskrities partinė vadovybė, kuri pradėjo ieškoti kadru ir mokymo priemonių, dėl to kreipdamasi ne tik į LKP(b) CK, bet ir į Maskvą. Šios pastangos, matyt, padidino SSSR aukščiausios valdžios dėmesį Lietuvai ir išprovokavo jos sprendimą dėl lenkų 1950 m. rudenį. Būtent tuo metu išryškėjo LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus pozicijai konfrontuojantis LSSR AT prezidiumo pirmininko Justo Paleckio požiūris į lenkus. A. Sniečkų pasiekdavo informacija apie „gerąjį lietuvių užtarėją Paleckį“. Ir tai kėlė jo nepasitenkinimą. Ryškiausiai jų nuomonės lenkų klausimu susidūrė 1950 m. per vieną iš LKP(b) CK biuro posėdžių. Jame buvo svarstomas priemonių planas darbui su LSSR lenkais pagerinti⁴¹. Kalba ėjo apie bendrojo lavinimo lenkiškų mokyklų steigimą Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kadru ir mokymo priemonių joms rengimą, propagandinės literatūros lenkų kalba leidybą ir kt. Posėdyje J. Paleckis teigė, kad Vilniaus krašte gyvenę lenkai – tai sulenkinti lietuviai, kurių nereikėtų toliau lenkinti. Savo poziciją jis argumentavo asmenine patirtimi. Jo nuomonę palaikė LSSR ministrų tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas, kuris sakė: „Aplink Vilnių – tikrai lenkai, o Švenčionių rajone – tai ne lenkai“⁴². Jiems nepritarė A. Sniečkus ir kiti LKP(b) CK biuro nariai. A. Sniečkus teigė, kad „kai Gedvilas tvirtina, kad pas mus gyvena žmonės, kalbantys lenkiškai, tai ne lenkai, tai pasityčiojimas iš tų lenkų <...>“⁴³. A. Sniečkaus poziciją palaikė LKP CK antrasis sekretorius Aleksandras Trofimovas. Jo žodžiais, darbo su lenkais esmė – į juos reikia kreiptis tokia kalba, kokia kalba gyventojai, nes taip juos lengviau pasieks komunizmo idėjos⁴⁴. Tokią pačią nuomonę jis dėstė ir LKP(b) CK VIII

³⁹ Pirmosios Vilniaus apskrities partinės konferencijos, įvykusios 1948 m. kovo 19–20 d., protokolas, ten pat, f. 425, ap. 4, b. 16, l. 87.

⁴⁰ Vilniaus apskrities partijos komiteto sekretoriaus Vasilenko 1950 m. sausio 8 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, LSSR Ministrų tarybos pirmininkui Gedvilui, ten pat, ap. 10, b. 279, l. 2.

⁴¹ LKP(b) CK biuro posėdžio, įvykusio 1950 m. spalio 1 d., protokolas Nr. 101, ten pat, f. 1771, ap. 90, b. 113, l. 2–4.

⁴² Ten pat, l. 4.

⁴³ Ten pat, b. 114, l. 11.

⁴⁴ Ten pat, l. 8.

plenumė (1950 m. lapkričio mėn.). Kitas LKP(b) CK narys Antanas Raguotis aiškino, kad būtina atidaryti mokyklas lenkų kalba, o ne diskutuoti, kad jie ne lenkai. Tačiau po kritikos lavinos J. Paleckis iš dalies atsisakė ankstesnės pozicijos ir teigė, kad klydo apibendrinamas ir akcentuodamas vykdomą lietuvių ir baltarusių lenkinimą, nes lietuviai lenkinami tik kai kur⁴⁵.

1951–1952 m. buvo priimti keli svarbūs sprendimai, turėję sustiprinti sovietinę įtaką lenkams ir juos labiau įtraukti į respublikos gyvenimą. 1951 m. rugpjūčio mėnesį LKP(b) CK biuras svarstė 1950 m. spalio 1 d. priimto nutarimo dėl LSSR lenkų padėties pagerinimo įgyvendinimo eigą⁴⁶. Buvo nuspręsta labiau išplėtoti propagandinį darbą, pagerinti švietimo, kultūros padėtį. 1952–1953 m. tikrinta, kaip konkrečiuose Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonuose įgyvendinami anksčiau minėti LKP(b) CK sprendimai. Buvo konstatuota, kad nutarimai įgyvendinti tik iš dalies, todėl numatytos įvairios priemonės situacijai pakeisti (pvz., nutarta išplėsti lenkų kultūrinį gyvenimą ir įkurti lenkų dainų ir šokių ansamblių ir kt.).

Galima kelti prielaidą, kad kai kurie pozityvūs sprendimai lenkų klausimu buvo priimti dėl to, kad LKP(b) CK biure buvo lenkams palankiai nusiteikusių žmonių. Tai LKP(b) CK nariai Antonis Fedorovičius, Vladimiras Vidmontas ir kt. 1956 m. pabaigoje Vilniuje apsilankius Lenkijos laikraščio „Gazeta Robotnicza“ korespondentui, besidomėjusiam lenkų reikalais Lietuvoje, minėti asmenys pažadėjo paremti kai kurias Lenkijos atstovų iniciatyvas dėl LSSR lenkų⁴⁷. Pastarąjį už nuopelnus gerinant LSSR lenkų padėtį buvo siūloma pasikviesti į Lenkiją ir apdovanoti.

Etninių grupių padėties transformacijos pradžia

Po sovietinės reokupacijos bene labiausiai pasikeitė lenkų padėtis. Iš tarpukario metais valstybiškai dominavusios etninės grupės jie tapo viena iš etninių mažumų, kurios situaciją labai paveikė priverstiniai politiniai ir teritoriniai pasikeitimai. Pirmieji sovietinio režimo 1944 m. mėnesiai Lietuvoje parodė, kad jo šalininkų gretos Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo negausios. Regione kiekybiškai dominavę lenkai buvo nepriklausomos Lenkijos Respublikos šalininkai ir jos vyriausybės Londone politikos rėmėjai. Jie vylėsi, kad šis kraštas po karo priklausys Lenkijai. Tokias viltis palaikė lenkų pogrindžio organizacijos Lietuvoje per leidžiamą spaudą, platinamus

⁴⁵ LKP(b) XII suvažiavimo, įvykusio 1952 m. rugsėjo 22–25 d., stenograma, ten pat, ap. 131, b. 2, l. 344.

⁴⁶ LKP(b) CK biuro posėdžio, įvykusio 1951 m. rugpjūčio 22–24 d., protokolas Nr. 149, ten pat, ap. 112, b. 96, l. 1.

⁴⁷ „Gazeta Robotnicza“ korespondento Frantiszeko Szydłowskio 1957 m. sausio 22 d. raštas Lenkijos užsienio reikalų ministerijos generalinei direktorei Wiernai, *Lenkijos URM archyvas*, f. 7, ap. 8, b. 66, l. 1, 3.

atsišaukimus teigdamos, kad „Vilnius buvo ir bus lenkų“. Todėl žinia apie Vilniaus ir jo krašto gražinimą Lietuvai kėlė lenkų nepasitenkinimą. Ypač nepalanki sovietiniam režimui buvo dalis lenkų inteligentijos ir buvusių aukštųjų valdininkų. Eilinius miesto gyventojus lenkus erzino lenkiškų elementų eliminavimas iš viešojo gyvenimo (miesto pavadinimo sulietuvinimas, gatvių pavadinimų pakeitimai ir kt.), didėjanti kitų etninių grupių asmenų koncentracija Vilniuje. Antrojo pasaulinio karo metais aštriai pasireiškę tarpetniniai lenkų ir lietuvių konfliktai pirmaisiais sovietinio režimo mėnesiais virto atviru priešišku pastarųjų atžvilgiu. Sovietinio režimo agitatorius rusus lenkai gyventojai bent išoriškai sutikdavo ramiai ar pasyviai, o lietuvių atžvilgiu viešai ir demonstratyviai rodė neapykantą⁴⁸.

1944 m. liepos mėnesio antroje pusėje prasidėjusi sovietinių įstaigų koncentracija LSSR sostinėje Vilniuje taip pat didino įtampą tarp lenkų ir lietuvių. Paprastai įvairių komisariatų ar žinybų vadovais būdavo paskiriami lietuviai (ir rusai). Antai sveikatos apsaugos liaudies komisaru – Vytautas Girdzijauskas, Mėsos ir pieno pramonės – Jonas Laurinaitis, finansų – Aleksandras Drobnys ir kt.⁴⁹ Tokia padėtimi buvo nepatenkinti lenkai, kurių supratimu, lietuviai rėmė sovietus tik dėl to, kad galėtų valdyti Vilnių. Dalis miesto lenkų buvo nepatenkinti faktu, kad Vilnius tapo Lietuvos sostine, jų supratimu, jis turįs priklausyti Lenkijai ir iki Varšuvos išvadavimo būti laikinąja Lenkijos sostine⁵⁰. Įtampą tarp lenkų ir lietuvių didino ir naujosios LSSR vadovybės administraciniai sprendimai, bloginę lenkų padėtį. Įkurdinant liaudies komisariatų ir kitas įstaigas Vilniuje prie LSSR LKT buvo įkurta speciali komisija, vadovaujama Marijono Gregorausko. Pagal jos nurodymus iš geresnių butų (apstiklintų) gyventojai buvo iškeliami, o jų vietoje įsikurdavo įvairios valstybinės įstaigos⁵¹. Tai kėlė gyventojų nepasitenkinimą ir didino priešišumą lietuviams. Tačiau tokia akcija greitai buvo sustabdyta.

Įtempti santykiai tarp lietuvių ir lenkų susiklostė ir gretimose apskrityse. Štai 1944 m. liepos pabaigoje paskelbus mobilizaciją į sovietinę kariuomenę Trakų apskrities gyventojai lenkai sakė, kad lietuviai – mūsų priešai, ir jų vyriausybės šaukimu neisime tarnauti į armiją⁵². Lenkai buvo mobilizuojami į lenkiškus dalinius.

⁴⁸ E. Teuminos 1944 m. lapkričio 14 d. atskaitinis raštelis S. Lozovskiui apie padėtį Lietuvoje, *LYA*, f. K-8, ap. 1, b. 2, l. 94.

⁴⁹ Centrinų įstaigų išsidėstymo Vilniuje komisijos posėdžio, įvykusio 1944 m. rugpjūčio 18 d., protokolas, ten pat, f. 1771, ap. 7, b. 124, l. 7.

⁵⁰ 1944 m. liepos 19 d. speciali santrauka apie padėtį, ten pat, b. 196, l. 11; LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko papulk. Voroncovo 1944 m. rugpjūčio 1 d. pažyma, ten pat, ap. 10, b. 146, l. 27.

⁵¹ Vilniaus miesto partinio aktyvo susirinkimo, įvykusio 1945 m. sausio 11 ir 15 d., protokolas, ten pat, f. 3109, ap. 3, b. 11, l. 63.

⁵² Trakų apskrities NKVD skyriaus viršininko mjr. Ručkino 1944 m. rugpjūčio 6 d. žinios, ten pat, f. K-1, ap. 3, b. 1727, l. 13.

Švenčionių apskrityje taip pat buvo nesutarimų, daugiausia dėl teritorinių pasikeitimų. Lenkai piktinosi, kad jų gyvenamos vietovės buvo priskirtos LSSR.

Repatriacijos įtaka lietuvių ir lenkų santykiams

1944 m. pabaigoje prasidėjo masinė lenkų repatriacija iš Lietuvos į Lenkiją. Ji paveikė tarpetninius lenkų ir lietuvių santykius, didindama įtampą, sudarydama prielaidas sovietinės įtakos sustiprinimui Rytų ir Pietryčių Lietuvoje ir vienos didžiausių regiono etninių grupių – lenkų – ženkliais padėties pokyčiams.

Repatriacijos procesas labiausiai apėmė Rytų ir Pietryčių Lietuvą. Čia buvo įkurta 17 repatriacinių rajonų (iš viso Lietuvoje veikė 21 repatriacinis rajonas). Didžiausias buvo ir ilgiausiai veikė Vilniaus rajonas (nuo 1944 m. gruodžio 28 iki 1946 m. rugpjūčio 20 d.).

Repatriacijos metu buvo taikytas selekcijos principas: išvykti į Lenkiją galėjo iki 1939 m. rugsėjo 17 d. buvę Lenkijos piliečiai lenkai ir žydai. Kitų tautybių asmenys neturėjo teisės išvykti, nors Lenkijos vadovybės atstovai stengėsi, kad Lietuvoje gyvenę totoriai ir karaimai taip pat turėtų galimybę persikelti⁵³. Tačiau pozityvių rezultatų šiuo klausimu nepasiekta. Visiškai suprantamas Lenkijos vadovybės noras, kad iš Lietuvos (kaip ir Vakarų Ukrainos bei Vakarų Baltarusijos) atvyktų kuo daugiau asmenų, kadangi dėl Antrojo pasaulinio karo Lenkija patyrė didžiulių demografinių nuostolių.

Spaudoje ir kitomis masinės informacijos priemonėmis 1944 m. pabaigoje paviešinus informaciją apie repatriacinį susitarimą ir jo sąlygas, situacija Vilniuje ir šalia esančiose apskrityse tapo gana sudėtinga. Repatriacijos pradžia sutapo su 1944 m. pabaigoje Vilniuje vykusiais masiniais areštais, visuotiniais dokumentų tikrinimais ir kt. prievartinėmis akcijomis, kurios įbaugino visuomenę. Lenkai gyventojai ėmė kaltinti lietuvius, kad tai jie sugalvojo repatriaciją, siekdami juos iš čia išstumti ir versdami išvykti⁵⁴. Reikia pasakyti, kad 1944 m. rudenį – 1945 m. pradžioje politinė situacija daugumai regiono gyventojų buvo neaiški. Sklandė gandai, kad tarptautinė padėtis greitai pasikeis Lenkijos naudai, kad Vilnius ir Vilniaus kraštas įeis į nepriklausomos Lenkijos valstybės, kuri netrukus bus atkurta, sudėtį. Tokias nuotaikas per leidžiamą spaudą, platinamus atsišaukimus ir kt. palaikė ir jas skatino šiame regione veikęs lenkų pagrindis. Paskelbus apie norinčiųjų išvykti į Lenkiją registraciją, lenkų pagrindžio organizacijos kreipėsi į šio krašto gyventojus ragindamos visuotinei registracijai, kurią vertino kaip tam tikrą plebiscitą, kuris turėjo parodyti šių teritorijų lenkiškumą ir

⁵³ Repatriacijos darbų bendra charakteristika. Be datos (turėtų būti 1945 m. – V. S.), *LNA*, f. Generalinis įgaliotinis repatriacijai Varšuvoje, b. 23, l. 108–109; Medžiaga apie SSSR lenkų repatriaciją 1946 m. gruodžio 12 d., *Lenkijos URM archyvas*, f. 22, ap. 10, b. 252, l. 12.

⁵⁴ 1945 m. liepos 16 d. politinė informacija Vilniaus apskrities LKP sekretoriui, *LVA*, f. 425, ap. 1, b. 66, l. 98.

padėti Lenkijos Respublikos vyriausybei Londone derantis dėl būsimų Lenkijos sienų. Tačiau tuo pat metu gyventojai buvo raginami likti vietoje ir vilkinti išvažiavimą⁵⁵. Panašios pozicijos laikėsi lenkų dvasininkai, arkivyskupo Romualdo Jałbrzykowski nurodymu likę vietoje ir gyventojus raginę neišvykti.

Viešajame gyvenime lietuvių ir lenkų nepasitikėjimas buvo abipusis. Lenkai skundėsi, kad lietuviai nori juos išstumti, teigia, kad lenkų čia neliks⁵⁶. Kai kurių gyventojų lenkų apsisprendimą išvykti į Lenkiją pagreitino etniniai motyvai: esą nusibodo dirbti su lietuviais, kurie užima geresnes darbo vietas, atsakingus postus, o lenkams reikėsia jiems dirbti⁵⁷. Antilenkiškumu lietuvius kaltino ir Lenkijos vyriausiasis įgaliotinis repatriacijai iš LSSR, kuris pranešimuose į Varšuvą teigė, kad lietuviai tęsė antilenkišką politiką, nes Lietuvai vadovavo senųjų mokyklų, korporacijų auklėtiniai⁵⁸.

Lietuviai taip pat buvo nepatenkinti bendradarbiais lenkais, kurie, jų teigimu, dirba atmestinais, nevykdo pavestų darbų, tai daro sąmoningai, duodami suprasti, kad esanti politinė tvarka ilgai neišilaikys⁵⁹. Kiti lietuviai teigė, kad lenkai pagaliau suvoks, kad čia Lietuva, „<...> nurims ir nekels Vilniaus ir Vilniaus krašto prijungimo prie Lenkijos klausimo <...>“⁶⁰. Įtempta padėtimi buvo nepatenkinta ir kai kurių Vilniaus įstaigų vadovybė. Mat įstaigų darbuotojai lenkai, besirengdami išvykti į Lenkiją, dirbo prastai arba visai nėjo į darbą, tuo žlugdydami įmonių gamybinius planus. Kai kurių įmonių vadovybė laukė greitesnio lenkų išvykimo, tikėdamasi, kad padėtis po to stabilizuosis.

Vykdydami lenkų repatriaciją į Lenkiją, LSSR repatriacinės įstaigos atstovai taikė diferenciacijos principą: Vilniaus miesto lenkams leisti išvykti be didesnių trukdymų, dar daugiau – prieš vengiančius išvykti imtasi represinių, ekonominių-socialinių bei administracinių priemonių. Tuo tarpu iš šalia esančių apskričių kaimo vietovių lenkų išvykimas apribotas ir pristabdytas. Tokią padėtį, be techninių problemų, lėmė politiniai ir ekonominiai motyvai. Šalies ūkio interesai reikalavo, kad žemės ūkyje būtų kam dirbti žemei. 1945 m. vienas svarbiausių Lietuvos žemės ūkio siekių – produkcijos kiekio

⁵⁵ 1945 m. balandžio 1 d. Lenkijos vyriausybės delegato Vilniaus vaivadijai ataskaita vyriausiajam įgaliotiniui kraštui, ten pat, ap. 58, b. 4439/3, t. 4, l. 69.

⁵⁶ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo pulk. Rudakovo 1945 m. balandžio 19 d. specialus pranešimas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, ten pat, ap. 10, b. 10, l. 155.

⁵⁷ Vilniaus miesto NKGB skyriaus viršininko papulk. Rudyko 1944 m. rugsėjo 29 d. specialus pranešimas LSSR valstybinio saugumo liaudies komisarui Guzevičiui, ten pat, ap. 3, b. 1900, l. 47; 1944 m. rugsėjo 25 d. pranešimas LSSR NKGB, ten pat, l. 81.

⁵⁸ Pro memoria Lenkijos generaliniam įgaliotiniui repatriacijai Varšuvoje, *LNAA*, f. Generalinio įgaliotinio Varšuvoje, 22, l. 14.

⁵⁹ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo Rudakovo 1944 m. rugpjūčio 15 d. pažyma apie Vilniaus lenkų nuotaikas, *LYA*, ap. 10, b. 146, l. 127.

⁶⁰ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus pažyma LKP(b)CK, ten pat, ap. 10, b. 10, l. 77.

padidininimas⁶¹. Be darbo rankų jo realizuoti nebūtų įmanoma. Tačiau reikia pastebėti, kad panašiai repatriacija vyko Baltarusijoje ir Ukrainoje. Tai leistų teigti, kad ir tų respublikų sovietinė valdžia pirmiausia paisė savų ekonominių-socialinių interesų.

Iš pradžių lenkai nenoriai vyko iš Vilniaus. Daugelis jų laikėsi tokios pozicijos: „<...> neilgai palauksime ir visai nevažiuosime, nes rusai iš čia pasitrauks, o lenkai pasiims Vilniaus kraštą ir gali būti prisijungs visą Lietuvą“⁶². Tačiau 1945 m. pradžioje paaiškėjus tarptautinei situacijai, įvyko lūžis – suvokta, kad Vilnius ir jo kraštas nepriklausys Lenkijai. Tai buvo stiprus stimulus apsisprendžiant repatriuoti.

Prasidėjęs repatriacijos procesas aukščiausiai LSSR valdžiai kėlė nemažai problemų ir sunkumų. Ji planavo, kad į Lenkiją išvykti norės iki 200–250 tūkst. asmenų, bet kai 1945 m. pavasarį ir po 1946 m. sausio mėnesį atnaujintos registracijos išvykti panoro per 380 tūkst. žmonių, tai buvo netikėtumas. Todėl buvo imtasi griežtesnių selekcinųjų priemonių. Manyta, kad reikėtų verifikuoti užsiregistravusiųjų teisę išvykti. Tačiau Lenkijos pusei nesutikus, šios idėjos atsisakyta. Nuo 1945 m. rudens išryškėjo pasikeitusi LSSR valdžios pozicija dėl lenkų, norėjusių repatriuoti, bet neturėjusių Lenkijos pilietybės. Buvo paskelbta, kad jie neatitinka repatriacinės sutarties sąlygų ir išvykti negalės. Tokią pasikeitusią poziciją lėmė VKP(b) CK nurodymas LSSR LKP(b)CK ir LKT vadovams užtikrinti griežtesnę norėjusių išvykti asmenų patikrą, nes Lietuvoje buvo daug nelegalių bandymų (turėta omenyje neturint Lenkijos pilietybės) išvykti į Lenkiją. Kita vertus, masinis Vilniaus gyventojų lenkų išvykimas LSSR partinei administracinei valdžiai iškėlė opią Vilniaus apgyvendinimo ir miesto žmonių bei įstaigų aprūpinimo darbuotojais problemą. Ją buvo numatyta išspręsti vidiniais Lietuvos resursais, t. y. pasikviečiant lietuvius iš kitų šalies apskričių. Todėl realizuojant šį planą, buvo pasitelkti lietuviams svarbūs nacionaliniai motyvai. Vilnius lietuviams turėjo labai ypatingą ir simbolišką prasmę. Tuo pasinaudota siekiant savų tikslų. LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus kreipėsi į lietuvių jaunimą ir ragino aktyviai įsijungti į miesto apgyvendinimą⁶³. LSSR Aukščiausios Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Paleckis Vilnių matė kaip tvirtą lietuvių darbo klasės židinį, į kurį kvietė lietuvius⁶⁴. Panašaus požiūrio laikėsi LSSR LKT pirmininkas M. Gedvilas, Vilniaus apgyvendinimą įvardijęs kaip vieną svarbiausių uždavinių ir lietuvių pagrindį kaltinęs

⁶¹ LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1945 m. balandžio 10 d. pranešimas LKP(b)CK V-me plenume, ten pat, f. 3377, ap. 52, l. 210, l. 67.

⁶² LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo Martavičiaus ir LSSR NKGB V skyriaus viršininko papulk. Makarovo 1945 m. gruodžio mėn. ataskaita SSSR NKGB V skyriaus viršininkui gen. maj. Gribovui, ten pat, f. K-1, ap. 10, b. 37, l. 190.

⁶³ LKP (b) CK sekretoriaus Sniečkaus kalba komjaunimo aktyvo respublikiniame pasitarime. Trūksta dokumento pradžios, turėtų būti 1945 m., ten pat, f. 16895, ap. 2, b. 56, l. 33.

⁶⁴ Vilniaus 2-osios partinės konferencijos, įvykusios 1946 m. balandžio 24–25 d., medžiaga, ten pat, f. 3109, ap. 3, b. 59, l. 150.

trukdant lietuvių kėlimuisi į Vilnių⁶⁵. Tačiau reikia pabrėžti, kad sovietinė Lietuvos valdžia, nors siekė didesnės lietuvių koncentracijos Vilniuje, bet nekėlė miesto lituanizacijos tikslo. Ji miestą matė daugiatautį.

Išvados

1944–1953 m. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje vykdytas rusifikacijos procesas, kurį skatino atvykėlių iš SSSR skyrimas į kai kurių Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų vadovujančius partinius, administracinius, ūkinius postus, taip pat rusų kalbos protegavimas. Tuo pat metu buvo siekiama regione gyvenusias etnines grupes niveliuoti, užslopinti anksčiau pasireiškusius tarpetninius lietuvių ir lenkų konfliktus ir įtampas.

Rytų ir Pietryčių Lietuva etniniu požiūriu buvo specifinis regionas, jame dominavo lenkų tautybės gyventojai. Sovietinė valdžia vykdė regiono gyventojų sovietizaciją, kurią palengvino repatriacijos (1944–1947 m.) procesas. Jo metu nepalankiai sovietinio režimo atžvilgiu nusiteikusius lenkus pakeitė lojalūs atvykėliai iš kitų LSSR vietų ir SSSR respublikų. LSSR aukščiausia partinė valdžia sudarė galimybes lenkų švietimui gimtąja kalba, kultūrai plėtoti. Tačiau regiono gyventojų lituanizacijos procesas nebuvo forsuojamas. Vilniaus kraštas buvo matomas kaip daugiatautis. LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus teigimu, „mes tarp lenkų ugdome bolševikinę, o ne lietuvišką dvasią“.

Dėl radikalių politinių, teritorinių, socialinių-ekonominių pokyčių, kuriems dauguma Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų nepritarė, regione palaiapsniui susiformavo specifinė sociokultūrinė situacija: šio regiono gyventojai lenkai buvo linke izoliuotis nuo likusios LSSR dalies. Atsiribojimą dar labiau skatino kalbiniai barjerai, nacionalistinių nuotaikų raiška.

⁶⁵ LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1945 m. kovo 29 d. kalba pirmajame respublikiniame valstiečių suvažiavime, ten pat, f. 3377, ap. 52, b. 210, l. 47.

INTER-ETHNIC RELATIONSHIPS IN THE EAST AND SOUTHEAST LITHUANIA: LATE 1944–1953

Summary

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

The article discusses relationships between Poles and Lithuanians in the East and Southeast Lithuania at the close of the World War II and the post-war years, highlights the factors which determined dynamics of the ethnic-demographic situation and inter-ethnic relationships, discloses an approach of the Soviet administration to the ethnic issues of this region and their solution methods.

1944–1953 – Stalin's period marked by significant demographic changes in the region and determining consolidation of some ethnic groups (Russian and Lithuanian) and at the end of the period a partial respect of rights of the largest ethnic group, namely the Polish;

The period in question was marked by the policy aiming to oust from the public space former categories of ethnic groups and level them. Intensive migration process from the East and Southeast Lithuania to Poland (1944–1947), considerably stimulated such practice. They increased inter-ethnic tensions and caused distinct ethno-demographic changes in the region. The Poles who did not favour the Soviet regime were replaced by loyal newcomers from other areas of the Lithuanian SSR and other republics of the USSR. In addition, active russification was also in the process and benefited greatly from appointment of newcomers from the USSR to managing party, administration or economic positions. Local residents adapted to such changes.

It should be noted that the Soviet authorities in the Lithuanian SSR implemented Sovietisation of Polish residents in the region and provided opportunities to promote education and culture in their native Polish language.

Gauta 2007 m. gruodžio mėn.

Vitalija Stravinskienė (g. 1972). Hum. m. dr., Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslinė darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – Etninės Lietuvos lenkų bendruomenės problematika 1944–1990 m.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108

El. paštas: stravinskiene@istorija.lt